

Anmeldelser.

Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet. VI Præstø Amt, 1. og 2. Halvbind, ved Chr. Axel Jensen og Victor Hermansen, V Sorø Amt, 1. og 2. Halvbind, ved Victor Hermansen og Poul Nørlund, under Medvirken af Erik Moltke, (1933—38).

I »Danmarks Kirker« slaar en historiker først og fremmest ned paa de middelalderlige kirkebygninger. Da de største af disse imidlertid som oftest er behandlet i monografier, giver kirkeværket ikke noget væsentlig nyt paa dette felt. Interessen samler sig derfor om de smaa bykirker og landsbykirkerne. De er gruppevis saa ensartede, de er bevaret i saa stort tal og saa udmærket, at de næsten lader sig underkaste statistisk behandling. Enkeltvis kan de maaske virke uinteressante, men ved deres mængde siger de uendelig meget om Middelalderens kulturpræg. De har absolut værdi som historisk kildemateriale og kan supplere de — navnlig for tiden før 1250 — meget sparsomme skriftlige kilder.

Hidtil har historikerne dog ikke kunnet udnytte dem i større udstrækning, fordi de ikke har været tilstrækkeligt bearbejdet og publiceret; men nu skulde der med kirkeværket, hvor alle landets kirker faar en omhyggelig bygningsteknisk og strengt kunsthistorisk behandling, være mulighed for, at de kan drages ind i undersøgelserne og behandles jævnsides med de skriftlige kilder.

Den umiddelbare foranledning til tanken om et inventarværk her i landet var »Sveriges kyrkor«. I en anmeldelse i *Architekten* (XIV, 1911—1912) slog dr. Mackeprang til lyd for et dansk inventarværk. Anmeldelsen fremkaldte en livlig diskussion om retningslinierne for dette, og stemningen var i almindelighed for, at det ligesom de tyske Bau- und Kunstdenkmäler skulde omfatte alle mindesmærker, baade verdslige og gejstlige. Først gjorde krigen 1914—1918 det imidlertid umuligt at realisere tanken, og derefter var sindene optaget af drøftelser angaaende Nationalmuseets omordning, saa det blev ikke før i slutningen af 20'erne, man kunde tage fat paa arbejdet med inventarværket. I mellem-

tiden var »konkurrenceværket» Danske Herregaarde ved 1920 udkommet. Om end herregaardene her var genstand for en »ganske vist temmelig overfladisk Behandling», undlod man dog at tage dem op til bearbejdelse. Man indsnævrede stoffet og nøjedes — ogsaa af økonomiske grunde — med det overkommelige, kirkerne.

Der er dog vist næppe grund til at beklage dette. Inventarværker, hvor monumenter af alle arter er medtaget, virker i reglen uensartede. Sammenstillingen af saa vidt forskelligt stof har kun snæver lokal interesse. Selv i de tilfælde, hvor man søger oversigt over en lokal helhed, vil man i reglen være bedre faren, hvis stoffet er delt op i grupper. Men forhaabentlig vil Danmarks Kirker ogsaa blive efterfulgt af en række lige saa udmærkede inventarværker over herregaarde, bøndergaarde og borgerhuse (hvor byernes topografi behandles sammen med de sidste).

Indledningen til det først udkomne bind af »Danmarks Kirker», Præstø Amt, indeholder en instruktiv vejledning ikke blot over det skema, hvorefter beskrivelsen af hver enkelt kirke er gennemført, men ogsaa en illustreret oversigt over de vigtigste fagudtryk, hvad der er en stor hjælp for læsere, der ikke er fuldt fortrolige med disse. Den gentages i en noget kortere form i Sorø Amt, mens den i det nye amtsbind, Thisted Amt, er omdannet til en ordliste.

Værket behandler alle kirkebygninger opført før c. 1850, idet grænsen er sat ved Klassicismens uddøen. Historikerne kan intet have at indvende mod denne afskæring. Ganske vist har kirkebyggeriet taget et stort opsving efter dette tidspunkt, men det har ikke interesse som historisk kildemateriale. Det moderne kildestof er uendelig rigt, og kirkebyggeriet har kun en underordnet betydning i den almindelige kulturelle udvikling. Derimod vil kunsthistorikerne nok engang ønske et appendiks til kirkeværket med en oversigt over de nyere kirkebygninger.

Ved gennemgangen af de enkelte kirker har man valgt at følge amtsinddelingen fra Traps Danmark. Hvert amts kirker behandles i et dobbeltbind. Amtet er ganske vist en ny administrativ enhed, der intet har med den gamle kirkelige inddeling at skaffe. Men ordningen er valgt af praktiske grunde; den giver sammenhæng med den tidligere topografiske litteratur, og den giver mulighed for let at bygge videre med de eventuelle sideløbende inventarværker, der kan komme i fremtiden. Den har desuden den fordel, at der ikke er skabt nogen barriere for nye synspunkter.

Teksten er saglig, klar og behagelig fri for kunstkritiske domme. Svarende til Trap behandles købstadskirkerne først og derefter landsbykirkerne. Ved kirkebeskrivelserne gaar man frem fra øst mod vest, fra det udvendige til det indvendige, fra bygningen til inventaret og slutter med gravminder, klokker og indskrifter, hvoraf de, der skønnes at være af særlig interesse, gengives. Man kunde maaske hist og her ønske nogle tilføjelser til arkitekturgennemgangen. Ved ethvert arbejde af historisk karakter vil der uvægerligt blive brug for at kende de vigtigste restaureringer. Restaureringerne omtales ikke altid i teksten, og kun i forbigaaende, ikke systematisk. I følge sagens natur vil der kun være tale om de istandsættelser, der er foretaget efter midten af det 19. aarhundrede. Ved disse arbejder, hvor mange enkeltheder kan være gaaet tabt, er der ofte foretaget betydningsfulde ændringer og indgreb. Det vil imidlertid være tilstrækkeligt, om der efter arkitekturgennemgangen ganske kort blev gjort rede for de vigtigste restaureringer, hvornaar de havde fundet sted, og — hvor det kan være af betydning — hvilke arkitekter, der havde ledet dem.

Billedstoffet spiller en stor rolle for en publikation som kirkeværket. Der er fra anden side rettet kritik mod det (i en anmeldelse i *Arkitektens Ugehefte*, 1937). Det er sikkert ogsaa værkets svageste punkt. Men kritiken er alligevel noget uberettiget. Dels er flere af fotografierne i virkeligheden ganske udmærkede, dels er det givet, at en publikation som kirkeværket med hensyn til optagelser og reproduktion ikke kan komme paa højde med de store monografier, der er kommet baade her og i udlandet. I det omfattende kirkeværk vilde en saadan standard medføre alt for enorme udgifter. Sammenlignet med det svenske kirkeværk viser det sig for øvrigt, at Danmarks Kirker's illustrationsmateriale nok kan staa sig. Anken kan desuden kun gælde fotografierne. Planerne, facadetegningerne og snittene, der danner grundlaget for ethvert arbejde med arkitektur, er upaaklagelige. Hver kirke ledsages i det mindste af en plan, ikke sjældent af facadetegninger, og — saa snart særlige forhold taler for det — af tegninger baade over helheder og enkeltheder. Alle planerne er gengivet i maalestoksforhold 1 : 300.

En kunsthistorisk oversigt afslutter hvert amtsbind. Det er en udmærket foranstaltning, der maa paaskønnes, naar man har fremmede inventarværker in mente, hvor saadanne ofte savnes, f. eks. i inventarværket for Westfalen, hvor billedstoffet er udmærket, mens teksten indskrænker sig til det lapidariske. Oversigten ledsages af kort og skemaer. Gennemgangen af de enkelte

kirker suppleres ved, at oversigten resumerer forskningens resultater paa det nuværende standpunkt, og ved at sammenstille kirkerne og deres inventar i grupper. Dette sker saaledes, at enhver, der søger oplysning om udviklingsgangen, faar klar oversigt, uden at det dog gaar ud over den neutralitet, der gør kirkeværket til den tilforladelige opslagsbog.

Af de ældste kirker, der formodentlig har været opført af træ, er der kun bevaret faa spor, f. eks. er der fundet rester af en stavkirke i Flinterup (Sorø amt — Alsted h.). De godt 180 sydsjællandske kirker, der behandles i de to amtsbind, er for største delen rejst i tiden mellem 1100 og 1250. Flertallet er opført af natursten. De første kirker paa Sjælland har været bygget af fraadsten; dette gælder f. eks. baade den ældste stenkatedral i Roskilde og den ældste klosterkirke i Ringsted, der begge er opført omkring 1080. Domkirkens stil har baaret præg af den dobbelte indflydelse, der gjorde sig gældende i den ældste danske kirke: den engelske og den tyske. Der er enkeltheder i de sydsjællandske kirker, som f. eks. zigzagmuringen (sildebensmønstrer), et engelsk-normannisk træk, der erindrer om Roskilde, og som maaske viser, at stiftskirken har præget kirkebyggeriet i disse egne.

Byggematerialet er oftest granit, enten alene eller blandet med andre materialer. Paa Sjælland har granitten været brugt som raa og kløvet kamp, ikke som i Jylland hugget til kvadre. De sjællandske kirker har dog ofte staaet pudset med indridsede fuger i pudsen. Pudsen er maaske først kommet i brug nogen tid efter kirkernes opførelse og har sikkert skullet give dem et »finere« udseende. Raa og kløvet kamp er det ældste byggemateriale, og det antages at høre hjemme i første halvdel af det 12. aarhundrede. Der findes ganske vist et par undtagelser, f. eks. er den lille Rislev kirke (Præstø amt — Tybjerg h.) og rundkirken i Bjernede (Sorø amt — Alsted h.) opført af kvadre. Formodentlig har der under indflydelse fra Skaane og Jylland været tilløb til en sjællandsk granitkvaderteknik, der dog er blevet afbrudt allerede kort efter 1150 ved fremkomsten af det nye byggemateriale: teglstenen. Valget af materiale er for øvrigt stærkt præget af lokale forhold. I Præstø amt behersker kridtstenen saaledes byggeriet paa Stevns.

De to store klosterkirker i Sorø og Ringsted blev paabegyndt i 1160'erne og fuldført i de sidste aartier af aarhundredet. Muligvis er Ringsted blevet paabegyndt først, men Sorø har været færdig først. De er opført af tegl. Teglstenstekniken kom fra Lombardiet, men bygningernes stil er fransk.

Det 12. aarhundrede var nybygningernes tid, og endnu i det 13. fortsattes hermed; men allerede fra midten af aarhundredet begyndte de store om- og tilbygninger, der prægede tiden lige til Reformationen. De satte ind med indbygningen af hvælv, først i klosterkirkerne, og fortsatte med udvidelser af korene og med tilbygninger af kapeller og taarne, ofte i saa stor udstrækning, at bygningerne mistede deres oprindelige stilpræg. Perioden beherskedes helt og holdent af den hanseatiske teglstensgotik, og Næstved synes at have spillet en ikke ringe rolle som formidler af denne stil i Sydsjælland.

Af sten- og billedhuggerarbejderne er døbefontene interessantest. Før 1200 er de udført af granit og er af hjemligt arbejde — de sjællandske er dog langt fra saa rige som de jyske. Efter 1200 erobredes markedet af de gotlandske kalkstensfontene, og de beholdt det lige til de i 14.—15. aarhundrede udkonkurreredes af malmfontene, der enten var af nordtysk oprindelse eller udført af hjemlige klokkestøbere.

Det middelalderlige inventar i kirkerne viser ogsaa hanseatisk paavirkning. For øvrigt er der først bevaret inventar i større mængde fra slutningen af det 15. aarhundrede — væsentlig altertavler. Af det lidet, der er bevaret fra ældre tid, er f. eks. Herlufsholm-krucifikset — fra 1220—1240 — dog muligvis af fransk oprindelse, eller i hvert fald udført under fransk paavirkning. I det væsentligste er kirkernes inventar, som det staar nu i dag, præget af tiden efter Reformationen. Altrenes papistiske afgudsbilleder blev ofte i Reformationens første ikonoklastiske hede fjernet og erstattet med nye altertavler, til at begynde med med de saakaldte »katekismustavler«, hvor der ikke findes billedlige fremstillinger, kun skriftfelte og ornamentik. Dette varede dog forholdsvis kort, og billedtavler kom i brug igen, men i protestantisk aand.

Næstved var stadig Sydsjællands centrum. I det 16. og 17. aarhundrede forsynede byens billedskærere egnen deromkring. Ogsaa billedskærerfamilien Schrøder hørte hjemme i Næstved. Der er formodentlig tale om en fader og hans sønner. I et par menneskealder i det 17. aarhundrede forsynede disse kunsthaandværkere Sydsjælland — ja endog København (Holmens kirke) med altertavler og andet billedskærerarbejde af fremragende kvalitet.

I aarhundrederne efter Reformationen er der ikke bygget meget paa kirkerne. Der er blevet indrettet kapeller paa et par herregaarde i løbet af det 18. aarhundrede, og ved Karise kirke (Præstø amt — Fakse h.) byggede N. H. Jardin og C. F. Harsdorff Moltkernes gravkapel. Kun en enkelt kirke, Damsholte, er

bygget i det 18. aarhundrede (1741—1743). I øvrigt blev der foretaget de nødvendige reparationer. Disse kunde have til følge, at kirkernes middelalderlige præg næsten helt forsvandt, men gav dem saa til gengæld et ejendommeligt, men smukt præg af liv. Det 19. aarhundrede reagerede mod disse ændringer, og slutningen af aarhundredet blev restaureringernes tid. Restaureringerne er næsten altid udført paa grundlag af en solid viden, de ældre maaske undertiden uden fornøden takt, men de nyere i reglen mere nænsomt.

De store teglstenskirker i Sorø og Ringsted betegner et af højdepunkterne i dansk arkitekturhistorie. Indgaaende undersøgelser konkluderer ofte i, at de viser, hvorledes landets førende lag, kongemagten og kirken, plejede og fremmede forbindelserne med centrene for Europas kultur: Frankrig og Lombardiet.

Det er dog ikke disse store kirker, som fanger interessen, men de smaa, der giver et fingerpeg om kulturstrømningerne i de bredere, anonyme lag. Forholdet er det ejendommelige, at det store sjællandske teglstensbyggeri, der har sat sit præg paa byggeriet i Jylland: f. eks. Vitskøl og Aarhus (domkirken), og som har været forbillede for de fra Danmark nygrundede klostre i de vendiske lande, ikke har sat sig særlige spor i omegnen. Ud over de kirker, der som Fjenneslev (hvor tvillingtaarnene er bygget af tegl) og rundkirken i Bjernede (hvor de øverste partier ogsaa er af tegl) har tilhørt medlemmer af Hvideslægten, har de store klostre kun sat ringe spor i de sydsjællandske kirker, der blev opført af tegl i tiden omkring og lige efter 1200.

Dette forhold kommer særlig tydeligt frem i Præstø amt. I det sydlige Baarse herred og paa Møn er alle kirker — paa faa undtagelser nær — romanske teglstensbygninger fra begyndelsen af det 13. aarhundrede, men der findes ikke det ringeste, der minder om Sorø og Ringsted. Den almindelige kirketype er en, i forhold til sin højde, temmelig kort kirke, hvor taget har en stejlere skraaning, end det ellers er almindeligt ved danske kirker. Facaderne er ofte udsmykket med en slags pilastre — lisener — ved hjørnerne. Idet lisenerne flugter med soklen forneden og frisen foroven, dannes der ligesom en ramme omkring den lidt dybere liggende murflade. Disse træk, der kun spiller en underordnet rolle i Sorø-Ringsted, kendes fra Lolland-Falsters teglstenskirker. De hører imidlertid hjemme i den lybsk-nordalbingiske teglstensarkitektur fra tiden omkring 1200, og de har til dels deres oprindelse i brudstensarkitekturen i det gamle Tyskland. Man har for længst været klar over de lolland-falsterske

kirkers nordtyske præg, men hidtil har de forsøg, der er gjort paa at tidsfæste de typiske træk, ikke bragt klarhed over forbindelsen mellem Nordtyskland og Danmark. I »Danmarks Kirker« dateres kirkerne paa Møn til 1200/1250. — Det er dog muligt, at de maa tænkes opført nærmere 1200 end 1250.

Kirkerne i Køng, Vejle og Vester Egesborg (Præstø amt — Hammer h.) i nærheden af Næstved minder ikke saa lidt om disse, men alle buer er spidse, og i Danmarks Kirker tidsfæstes de ogsaa til 1250/1300. De er sikkert opført under paavirkning fra den ældste teglstensarkitektur i Næstved, der dog nu er omtrent helt forsvundet; det tyske præg er ikke mindre i disse kirker end i de lolland-falsterske og mønske.

I den kunsthistoriske oversigt i begge amter omtales, at teglstenskirkerne findes i landsbyer langs kysterne, og man mener, at der først saa sent blev bygget kirker i disse egne, fordi det i det 12. aarhundrede var umuligt at bo her under Vendernes hærgninger, og at det først efter Valdemarernes Vendertog blev muligt at leve i fred ude ved kysterne. Dette staar vistnok som en almindelig fastslaaet opfattelse, og den skal ikke modsiges her. Kun skal der peges paa, at disse sydlige kystherreder fik deres store økonomiske chance ved grundlæggelsen af de nye tyske byer paa den anden side af Østersøen, da det — som bekendt — i Middelalderen var langt lettere at fragte korn og andre landbrugsprodukter til søs end til lands.

Der kan næppe være tvivl om, at den romanske og senromanske teglstensarkitektur i Sydsjælland og paa Lolland-Falster er blevet til under samme vilkaar som den senere gotiske. En undersøgelse af forholdene vilde sikkert vise, at den nordtysk-lybske handels store fremstød i begyndelsen af det 13. aarhundrede kan aflæses af denne teglstensarkitektur. Den kan saaledes give et bidrag til Middelalderens økonomiske historie, særlig til handelshistorien, hvortil kilderne er lige saa faatallige her i landet som i det øvrige Skandinavien.

Hans Lassen.

Vilh. la Cour: Historikeren og Sønderjylland. En Udsigt over Forskning og Fremstilling af Sønderjyllands Historie (1941).

Forfatteren har i dette Skrift skildret Tiden fra det 16. Aarh. — da Studiet grundlægges, befrugtet af den humanistiske Bevægelse og fremmet af Tidsalderens økonomiske Blomstring — til 1660'erne. Bogen hviler paa et grundigt Studium og er skrevet i en frisk og levende Stil, baaret af Dr. la Cours Evne til Opfattelse og